

K užívání reflexivní deagentní konstrukce v češtině 15.–17. století

Jiří Pergler

ABSTRACT:

Usage of the reflexive agent-demoting construction in 15th–17th-century Czech. This paper deals with the Czech reflexive agent-demoting construction (i.e. the construction in which the verb form contains the reflexive marker *se* and the agent is demoted from the subject position), more specifically, with the usage of this construction in 15th–17th century, a period when a notable increase of its frequency is documented in the literature. The aim is to identify the typical contexts (situation types) in which the construction was used and to describe their prototypical formal, semantic and pragmatic features with regard to the verb, its participants and the pattern as a whole. The situation types are divided into two groups: (1) the types typically expressing generalizations over eventualities with universal/generic agents, and (2) the types tending to express non-generalized eventualities with individual agents. The types in the first group include habituality, general truths, general (im)possibility, instructions, general modality of necessity and hypothetical circumstances; the second group contains metatexts, pragmatic indirectness, performatives, prominence of the patient and simple defocusing of the agent. The presented description can be used for comparing the functions of this construction with the situation in other diachronic periods, as well as with the distribution of other agent-demoting constructions which either coexisted or still coexist with the reflexive construction in Czech.

KLÍČOVÁ SLOVA / KEY WORDS:

čeština, deagentizace, diachronie, reflexivita, reflexivní deagentní konstrukce, situační typ agent demotion, Czech, diachrony, reflexive agent-demoting construction, reflexivity, situation type

1. REFLEXIVNÍ DEAGENTNÍ KONSTRUKCE V DIACHRONNÍM POHLEDU

Českou reflexivní deagentní konstrukcí (RDK) rozumíme tu konstrukci, v níž se vyskytuje sloveso v reflexivní podobě (tj. s reflexivem *se*) a v níž na rozdíl od primární diateze není agens¹ vyjádřen syntaktickým subjektem (srov. MČ III, s. 238n), viz příklad (1); pojem konstrukce pak používáme ve smyslu konstrukční gramatiky (srov. např. Fried & Östman, 2004; Fried, 2013) jako označení pro konvencionalizované spojení rysů formálních (zejm. syntaktických, morfologických, fonologických aj.) a významových (sémantických i pragmatických).

- (1) a. *Ve vedlejší ulici se staví dům.*
b. *Dva dny se plavalo proti proudu.*

1 Pojmy *agens* a *patiens* zde budeme užívat v širokém smyslu, tj. jako označení pro aktant agentivnější, vyjadřovaný v primární diatezi subjektem, a aktant méně agentivní, vyjadřovaný v primární diatezi akuzativním objektem.

Reflexivní deagentní konstrukci je v lingvistické literatuře věnována značná pozornost, která se soustředí především na situaci v češtině současné. Tato konstrukce je zkoumána jednak v kontextu celkového fungování české reflexivity, a to v rámci různých teoretických přístupů, srov. zejm. Havránek (1928), Fried (2004, 2007), Panevová (2008), Hudousková (2009) či Medová (2009), jednak v kontextu celkového fungování deagentních prostředků v češtině, často s přesahy do oblasti slavistické, srov. např. Grepl (1973), Panevová (1973), Siewierska (1988) či Fried (2006), v některých případech je pak pozornost věnována oběma uvedeným kontextům (Kopečný, 1954). Užívání RDK ve starších fázích vývoje češtiny je pak reflektováno výrazně méně (Štícha, 1988; Meyer, 2010; příp. Pergler, 2014).

Pokud jde o diachronní původ RDK, lze se opřít především o podnětné práce typologické (srov. zejm. Haspelmath, 1990; Geniušienė, 1987; Croft et al., 1987; Kemmer, 1993), které ukazují, že reflexivní deagentní konstrukce v jazycích zpravidla vznikají z konstrukcí spontánnostních² (srov. příklad (2)), jejichž původ lze zase spatřovat v konstrukcích vyjadřujících vlastní reflexivitu, tj. koreferenci sémantických rolí agentu a pacientu (příklad (3)). Tento vývoj je chápán jako gramatikalizační proces,³ který jako svou součást předpokládá provedení reanalýzy spočívající v přidání interpretace deagentní k již existující interpretaci spontánnostní v potenciálně nejednoznačných kontextech, jako je věta (4), jež umožňuje jak čtení spontánnostní („prádlo schne“), tak čtení deagentní („venku někdo suší prádlo“). Možnost původní interpretace přitom při reanalýze nezaniká, doklady typu (4) je tak po jejím provedení možné interpretovat oběma způsoby, což logicky vede k neostrosti kategoriálních hranic; tato neostrost je přitom ve funkcionalistické lingvistice (včetně konstrukční gramatiky⁴) běžným před-

2 Terminologie není u těchto konstrukcí jednotná, kromě termínu *spontánnostní* (Shibatani, 1985; Fried, 2007; Pergler, 2014) se běžně používají též termíny *antikauzativní* (Siewierska, 1988; Haspelmath, 1990, 2003) či *dekauzativní* (Geniušienė, 1987; Meyer, 2010), resp. jejich anglické podoby.

3 Na přesném vymezení gramatikalizačních procesů nepanuje v lingvistice shoda, srov. např. různé přístupy ke gramatikalizaci prezentované v Haspelmath (1999), Himmelmann (2004) či Traugott (2015). Pro účely přítomného výkladu lze vycházet z dnes již tradičního pojetí Hopper & Traugott (2003), které za gramatikalizaci považuje takové procesy, při nichž se jazykové prostředky posouvají na gramaticko-lexikálním kontinuu směrem ke gramatickému pólu příslušné škály. V tomto pojetí zahrnuje gramatikalizace dva základní mechanismy: reanalýzu, při níž určitá forma získává novou interpretaci (avšak sama se nemění), a analogické šíření (označované též jako aktualizace, srov. zejm. De Smet, 2012), při němž se struktura opírající se o novou interpretaci šíří do nových typů kontextů. Tento proces je motivován komunikačně, nová interpretace je nejprve přítomna pouze v podobě pragmatických inferencí (konverzačních implikatur), ty se teprve postupně konvencionalizují (sémanticizují). (Jiný pohled na roli reanalýzy v gramatikalizačním procesu, resp. na vztah gramatikalizace a reanalýzy prezentuje Haspelmath, 1998, podle kterého se jedná o dva různé typy změn, jež se navzájem vylučují, protože zatímco gramatikalizace je změnou postupnou, reanalýza je pro Haspelmatha změnou náhlou.)

4 Srov. např. Fried (2013, s. 12), podle níž konstrukční gramatika „nastavuje dostatečnou flexibilitu analytických i reprezentativních možností tak, aby výsledný popis odpovídal empiricky doložené prostupnosti lingvistických kategorií a jejich škálovitostí“.

pokladem, neboť se zde pracuje s prototypovou organizací kategorií, srov. např. Shibatani (1985), který tato teoretická východiska aplikuje právě na doménu deagentních konstrukcí. Nastíněný gramatikalizační proces (vedoucí ke vzniku RDK) je v literatuře přijímán jako obecně platný (srov. např. Sansò, 2011) a je předpokládán i pro situaci v češtině (Fried, 2006; Meyer, 2010; nezávisle na moderním typologickém výzkumu ho ostatně pro češtinu uvádí již Kopečný, 1954, byť pouze na základě synchronní analýzy).⁵

(2) *Za bouřky se ze stromu ulomilo několik větví.*

(3) *Petr se viděl v zrcadle.*

(4) *Venku se suší prádlo.*

Z publikovaných poznatků o užívání RDK ve starších fázích vývoje češtiny má největší význam skutečnost, že v češtině staré je tato konstrukce doložena jen velmi řídko: Štícha (1988), který její doložení vztahuje k celkovému počtu pasivních tvarů, i Meyer (2010), který ho vztahuje k celkovému počtu dokladů reflexiva *se*, dospívají shodně k závěru, že k výraznému nárůstu její frekvence došlo až v průběhu 16. století.⁶ Meyer (2010) dále uvádí, že z diachronního hlediska je třeba rozlišovat mezi užíváním RDK se slovesy tranzitivními (viz 1a) a intranzitivními (1b),⁷ neboť slovesa intranzitivní se v této konstrukci začala uplatňovat později než slovesa tranzitivní (ve větší míře až v 2. polovině 16. století). To lze snadno vysvětlit pomocí výše uvedeného gramatikalizačního procesu: vznikla-li RDK reanalýzou kontextů původně interpretovaných spontánně a je-li pro spontánnostní užití charakteristická přítomnost subjektu se sémantickou rolí pacientu, je zřejmé, že první užití deagentní byla rovněž charakterizována přítomností (pacientního) subjektu, a musela se v nich proto uplatňovat tranzitivní slovesa; k rozšíření do kontextů se slovesy intranzitivními došlo až v následném procesu aktualizace, za předpoklad tohoto rozšíření lze přitom považovat reanalýzu deagentních užití s nevyjádřeným subjektem na užití bezsubjektová.⁸

5 Za důsledek uvedeného procesu je možné považovat ústup reflexiva *se* z původní funkce vyjadřování vlastní reflexivity (a tedy postupnou ztrátu jeho zájmenných rysů), tento proces je rovněž v typologické literatuře doložen a pro češtinu se jím podrobně zabýváme v Pergler (2016).

6 Meyer (2010) navíc ukazuje, že velmi řídká je tato konstrukce rovněž v nejstarších doložených fázích dalších vernakulárních slovanských jazyků: ruštiny a polštiny. Jiná je ovšem situace ve staroslověněštině, kde byla RDK užívána hojně (viz Meyer, 2010, s. 290–292).

7 Ve starších pracích je někdy rozlišováno mezi konstrukcí s podmětem (tj. s tranzitivním slovesem) a bez podmětu (se slovesem intranzitivním, příp. intranzitivně užitým), i pokud jde o synchronní stav v češtině současné (mluví se o reflexivním pasivu vs. reflexivní neosobní konstrukci). Z funkčního hlediska je ovšem toto rozlišování pro současnou češtinu neudržitelné, srov. např. Fried (2004, s. 632–633).

8 Dále než v češtině dospěl tento aktualizací proces v polštině, kde po vzniku užití bezsubjektových došlo k rozšíření těchto užití i na tranzitivní slovesa, jejichž patiens tak není vyjadřován subjektem, nýbrž akuzativním objektem (např. *tu się pije wódkę*), příslušnou chronologii dokládá Meyer (2010), když uvádí, že deagentní konstrukce s podmětem se v polštině začala užívat v 15. století, doklady s intranzitivními slovesy se začínají objevovat ve století 16. a konstrukce s akuzativním objektem na konci století 17. V ruštině naopak

Důležitým rysem, kterým se RDK ve starší češtině odlišovala od svého protějšku v češtině současné, je možnost vyjádřit agens (nejčastěji pomocí předložkové fráze s předložkou *od*);⁹ lze přitom předpokládat, že následná ztráta této možnosti odráží funkční vývoj, k němuž u této konstrukce došlo. Hypotézu o tomto vývoji formuluje Štícha (1988), který tvrdí, že ve staré a střední češtině byla RDK synonymní s opisným pasivem, načež došlo k procesu funkční polarizace, jehož výsledkem je různost komunikačních funkcí, jak ji známe z češtiny současné (srov. zejm. Fried (2006), podle níž opisné pasivum slouží ke zvýšení prominence patientu, RDK pak ke snížení prominence agentu a k soustředění komunikační pozornosti na samotný děj). Tato hypotéza je zajímavá mimo jiné v kontextu skutečnosti, že je obdobný proces podrobně popsán pro italsktinu (srov. Sansò, 2011),¹⁰ problém je ovšem v tom, že ačkoli Štícha pokládá tuto hypotézu za prokázanou, uvedený článek lze za její prokázání považovat jen s těžší;¹¹ odlišné stanovisko navíc prezentuje Fried (2006, s. 102), když uvádí, že funkční blízkost opisného pasiva a RDK, jak je známa z ruštiny, je výsledkem sekundárního vývoje, zatímco stav v současné češtině je stavem ve slovanštině původním.

Aby bylo možné platnost zmíněných hypotéz ověřit, bylo by zapotřebí vytvořit detailní popis toho, jak a v jakých kontextech se RDK v průběhu svého vývoje užívala, k jakým změnám v tomto užívání docházelo a jak se v těchto kontextech vyvíjela případná konkurence s dalšími jazykovými prostředky.

2. CÍL A METODA VÝZKUMU

Vzhledem k dosavadní absenci tohoto popisu je cílem našeho výzkumu dílčím způsobem přispět k poznání užívání RDK. Z chronologického hlediska jsme zkoumání

na rozdíl od češtiny a polštiny nedošlo ani k rozšíření na slovesa intranzitivní; Siewierska (1988) v této souvislosti mluví o reanalýze z pasiva na aktivum, která v ruštině neproběhla vůbec, v češtině proběhla částečně a v polštině plně. Reflexivní deagentní konstrukce s patientem realizovaným pomocí syntaktického objektu je (kromě polštiny) známa např. též z jazyků románských (např. italsktiny či španělštiny, srov. šp. *se vende coches*), zde ovšem zřejmě vznikla poněkud jiným způsobem a s jinou relativní chronologií, srov. Giacalone Ramat & Sansò (2011). (Jinak předpokládá proces jejího vzniku v románských jazycích Kemmer (1993, s. 177n), která ovšem na rozdíl od uvedených autorů své předpoklady nedokládá diachronní materiálovou analýzou a jejíž výklad je zpochybněně použitím nerelevantní analogie se situací v masajštině.)

- 9 Srov. Štícha (1988), Meyer (2010) i Pergler (2014). V současné češtině je agens obligatorně „dekonkretizován“ (MČ III, s. 238), byť někteří autoři z tohoto pravidla uvádějí výjimky, srov. např. Kopečný (1958, s. 117).
- 10 Navíc tato hypotéza odpovídá představě postupné reanalýzy z pasiva na aktivum, kterou předkládá Siewierska (1988), srov. pozn. 8.
- 11 Hlavní náplní Štíchova článku je jeho klasifikace stč. a střdč. dokladů RDK na základě toho, který prostředek by byl v daném kontextu noremně užit v češtině současné. Kritéria noremnosti ani způsob zjišťování normy ovšem autor v textu neuvádí, a nabízí se proto otázka, zda podaná klasifikace vypovídá ještě o něčem jiném než o autorově (dlužno říci, že značně vyhraněně) introspekci.

omezili na období 15.–17. století, a to s ohledem na skutečnost, že k výraznému nárůstu frekvence užívání této konstrukce došlo dle sekundární literatury v 16. století (viz výše), a právě v období kolem 16. století je tak možné očekávat zajímavý vývoj.

Z dosavadního funkčního výzkumu deagentních prostředků, na který v teoretické rovině navazujeme, lze zmínit studie Myhill (1997) či Sansò (2006). Oba autoři vycházejí ze stěžejního konceptu defokalizace agentu (Shibatani, 1985), který je pro tyto prostředky obecně charakteristický, zároveň však upozorňují na jeho nedostatečnost, neboť sám tento koncept nedokáže vysvětlit konkurenci různých deagentních prostředků v rámci jednoho jazyka, jak ji známe např. z češtiny;¹² usilují proto o vytvoření teoretického rámce, který by umožňoval detailně popsat užívání deagentních konstrukcí včetně jeho funkčních motivací a tyto konstrukce vzájemně porovnávat. Myhill (1997) se přitom zaměřuje především na klasifikaci typů defokalizovaného agentu z hlediska jeho sémantických a pragmatických vlastností, jiným kritériím je ovšem věnována pozornost výrazně menší, a autor navíc analyzuje značně nekoherentní materiál. Sansò (2006) pak pracuje s pojmem komplexních situačních typů, které chápe jako prototypické kontexty (definované sémantickými a pragmatickými rysy), v nichž se různé jazykové prostředky užívají, a pro deagentní prostředky vymezuje tři situační typy: *patient-oriented process*, charakterizovaný především vysokou mírou fokalizace pacientu, *bare happening*, založený na nízké prominenci agentu i pacientu a nízké míře elaborace události,¹³ a konečně *agentless generic event*, charakteristický nevyjádřeným generickým agentem a nereálnou eventualitní modalitou. Po vymezení těchto situačních typů se autor věnuje deagentním konstrukcím v různých evropských jazycích a zkoumá jejich distribuci („dělbu práce“) vzhledem k popsaným prototypům.

Uvedený přístup pokládáme za inspirativní, domníváme se však, že vymezení pouhých tří prototypů není pro detailní analýzu užívání RDK v češtině dostatečné. V následující části proto představíme podrobnější popis situačních typů, v nichž se tato konstrukce v češtině 15.–17. století užívala, tyto situační typy jsme stanovili induktivně na základě obecných (typicky modálních či pragmatických) významů, které byly u jednotlivých dokladů RDK identifikovány a které mohou být považovány za faktory motivující užití deagentní konstrukce (oproti diatezi primární) v příslušných kontextech. Jednotlivé situační typy budou charakterizovány z hlediska prototypických formálních i významových rysů, které se týkají slovesa a jeho tvaru, agentu, pacientu i eventuality jako celku. Smyslem této analýzy je identifikace typických kontextů, v nichž se RDK používala, tak aby bylo možné její užívání ve vymezeném období porovnat se situací v obdobích jiných a také s užíváním deagentních prostředků dalších.

Materiálovým východiskem naší analýzy je vlastní databáze obsahující 3150 dokladů reflexiva se (nejen deagentních), excerpovaných z 58 textů z 15.–17. století.¹⁴ Při

12 Kromě RDK patří k nejdůležitějším českým deagentním prostředkům zejména opisné pasivum či tzv. transponovaná užití forem kategorie osoby, zejm. 3. os. pl., srov. MČ III (s. 236n). V souvislosti se starší češtinou je třeba upozornit též na transponované užití formy 3. os. sg., srov. např. Trávníček (1956, s. 32–33).

13 K pojmu relativní elaborace události viz též Kemmer (1993).

14 Zkratky staročeských textů uvádíme dle Staročeského slovníku (1968), zkratky textů středněčeských podle Nejedlého et al. (2012), jsou-li tam uvedeny; zkratky pramenů tam

excerpci jsme vycházeli především z elektronických edic textů, okrajově však též z edic tištěných a také z fotokopii originálních rukopisů a starých tisků, usilovali jsme přitom o vyváženost chronologickou (každé půlstoletí je reprezentováno minimálně 500 doklady) i žánrovou (zastoupeny jsou texty různých žánrů, např. kroniky, cestopisy, texty právní, lékařské, teologické, kázání, satiry, příručky či učebnice, korespondence oficiální i osobní aj.) a preferovány byly texty prozaické a nepřekladové. Deagentních dokladů¹⁵ je v této databázi celkem 642, tedy cca 20 %, přičemž jejich zastoupení v čase v zásadě odpovídá očekáváním vyplývajícím z citované sekundární literatury.¹⁶

3. SITUAČNÍ TYPY

Vzhledem k tomu, že jednotlivé situační typy (ST) chápeme jako prototypy, cílem jejich popisu není rozdělení dokladů do několika diskrétních kategorií, nýbrž identifikace typických kontextů, tj. konfigurací rysů, které jsou s užíváním RDK nejčastěji spojeny, jednotlivé doklady přitom mohou mít blízko i k několika prototypům současně, takže je v řadě případů nelze zařadit jednoznačně, a mezi popsanými situačními typy tak neexistují jasné hranice. Níže popsané ST je možné rozdělit do dvou skupin: typy v první skupině (části 3.1–3.6) jsou zpravidla charakteristické obecnou platností děje a univerzálním či generickým¹⁷

neuvezených (nestandardní zkratky) vysvětlujeme na konci článku. Doklady byly excerpovány z těchto textů: ArtSněm: 1532, 1575, 1611, 1683–4, BartošKron, BřezSnářM, Budyš, CestKabK, ČerHerb, ČernínKor, ČernýMor1506, DivDěv, DivSoused, DobřVěník, FrantPráv, FridRoz, GoerlArith, HammerKron, HjkKron, HusZrcN, Hvězd, ChelčLid, JakVečV, JesOhláš, KázLeg, KomLab, KronŽižka, KuchKoš, LékJádro, LékRhaz, LetMuz, ListAnna, ListDorota, ListVoršila, ListZikm, MitisPov, MünstKosm, NaučRod, NovinyDvoje, NovinyStraš, PasKal, PrávHorK, PrávJihlA, PrávŠvábC, PřelPův, SatPod, SilvSen, ŠtajŽáč, ŠtěpHlas, TannHor, TannChan, TěšSton, VespAmer, VierKrist, VočehMor, VšehK, ZřízRuč, ŽalManž.

- 15 Včetně dokladů víceznačných, u nichž je deagentizace jednou z pravděpodobných interpretací.
- 16 V 1. pol. 15. stol. 9 %, v 2. pol. 15. stol. 18 %, v 1. pol. 16. stol. 19 %, v 2. pol. 16. stol. 25 %, v 1. pol. 17. stol. 21 %, v 2. pol. 17. stol. 32 %. Při interpretaci těchto počtů je třeba brát v úvahu, že pracujeme s relativně omezeným materiálem, počty tak mohou být ovlivněny výběrem konkrétních textů, resp. jejich částí. Výrazný nárůst frekvence již v 2. pol. 15. stol. (oproti očekávané 1. pol. století 16.) je tak např. možné vysvětlit vysokou frekvencí deagentních užití ve VšehK, což je navíc text z doby kolem přelomu 15. a 16. stol., takže jeho zařazení do 2. poloviny 15. století je značně problematické (bez tohoto textu by zastoupení deagentních dokladů v 2. pol. 15. století bylo pouze 13 %).
- 17 V literatuře se často mluví o tzv. všeobecném agentu, tento pojem ovšem není chápán jednotně (srov. např. různé pojetí v MČ III, s. 242, a u Panevové, 1973). Zde budeme používat termín *univerzální agens* pro kontexty, v nichž je agentem potenciálně kdokoli, *generický agens* pak tehdy, pokud sice je množina agentů otevřená (nelze ji stanovit výčtem prvků), ale neplatí, že by agentem mohl být kdokoli, neboť z (široce chápaného) kontextu vyplý-

agentem,¹⁸ u ST ve skupině druhé (3.7–3.11) pak děj typicky zobecněný není a agens je nejčastěji individuální (negenerický).

3.1 HABITUÁLNOST

První ST je charakteristický vyjadřováním děje habituálního, resp. jedná se o zobecnění nad ději s reálnou modalitou (srov. Hopper & Thompson, 1980), které jsou vykonávány otevřenou množinou agentů; agens má tedy nízkou prominenci, což představuje motivaci pro užití RDK. Nejčastěji jde o děje konané opakovaně, srov. doklady (5)–(6), vyskytují se zde však i psychologické predikáty, které lze charakterizovat jako durativní (7); v některých případech je u opakovaného děje signalizována jeho pravidelnost (8). Tento ST je ze všech popisovaných typů nejčastější (cca 18 % všech dokladů) a vyskytuje se v textech různých žánrů v celém zkoumaném období.

(5) *za něho [tj. Karla IV.] [...] domové v Praze překrásní a nákladní se stavěli* HJKKRON 350V

(6) *kaplička [...], v níž mají obyčej se pohřebovati proboštové, ta aby [...] rozšířena byla* HJKKRON 351V

(7) *vinice vždycky hrozny obtížené, stromové ustavičně plodní, kterakěž zahrady rajske jmieti se věří* SILVSEN 1R

(8) *v sobotu před neděli Iubilate, v kterou se v církvi čte a vykládá evangelium o ženách rodičkách a o zármutku jejich* ŽALMANŽ XV

Sloveso je u tohoto ST v cca 75 % v přítomnosti, hojně se však uplatňuje rovněž přeteritum (24 %), převládají tvary 3. os. sg. (cca 68 %) nad tvary 3. os. pl.¹⁹ Nápadná je u tohoto typu naprostá dominance dokladů afirmativních (98 %) nad negativními; převažují děje akční (80 %) nad ději a stavy neakčními. Zpravidla se zde neuplatňují modální slovesa, jedinou výjimkou je komplexní modální výraz *mít obyčej* v dokladu (6). V 99 % případů jsou užitá slovesa imperfektivní (vzhledem ke kompatibilitě imperfektivnosti s habituálností); v cca 92 % jde o struktury se subjektem (v ostatních případech jde o intranzitivní užití tranzitivních sloves). Agens je ve většině případů generický (srov. pozn. 17) a v 87 % je nevyjádřený, u ostatních dokladů je vyjádřen nejčastěji s předložkou *od* (srov. doklad 9), uplatňuje se ale též předložka *skrze* a instrumentál.

vají nějaká omezení na jeho referenci. Mezi oběma kategoriemi však existuje plynulý přechod, resp. spíše než o dvě protikladné kategorie se jedná o dvě sousedící oblasti na škále postihující míru kontextových omezení kladených na referent, mezi nimiž neexistuje jasná hranice.

18 Tyto typy (tj. ST v první skupině) ve svém souhrnu přibližně odpovídají zmiňovanému typu *agentless generic event*, který uvádí Sansò (2006), některé z nich ovšem (na rozdíl od něj) umožňují (v méně prototypických případech) formálně vyjádřit agens.

19 Podobná distribuce osoby a čísla platí i pro většinu ostatních situačních typů (u typů druhé skupiny ovšem singulár zpravidla převládá výrazněji), kde ji již nebudeme explicitně uvádět. Totéž se týká níže uvedené převahy struktur se subjektem.

Zvláštní případ představují užití sloves *jmenovati* a *nazývati*, jejichž spojení s reflexivem se jsou v současné češtině zpravidla chápána jako samostatná reflexivní slovesa. Předpokládáme, že tato slovesa vznikla lexikalizací užití příslušných nereflexivních sloves v RDK, a to nejčastěji právě v habituálním ST, kde se vyskytují relativně často, srov. doklad (10).

- (9) *Bůh [...] člověka stvořil [...], aby [...] jej [...] ctil, chválil [...] a vzýval. Ale jak se ta povinnost od nás ku Pánu Bohu [...] vykonává DOBŘEVĚNÍK 5V*
 (10) *jeli sme [...] skrze ostrovy Šťastné, jenž se již nyní jmenují ostrovové Velicí kanarytští VESPAMER 3F*

3.2 OBECNÁ ZÁKONITOST

Druhý ST slouží k vyjadřování obecně platných zákonitostí. Na rozdíl od habituálního ST zde děj nemá modalitu reálnou, nýbrž spíše potenciální: sloveso vypovídá o ději, který se zákonitě odehrává v určitých situacích. Právě potenciální modalitou celé propozice je zde dána nízká prominence agentu, která motivuje užití RDK. Tento ST patří mezi nejméně zastoupené, v naší databázi je reprezentován cca 3,5 % dokladů, vyskytuje se však v textech různých žánrů, a to v celém sledovaném období. Příklady:

- (11) *i obecný pokrm, má-li dobrou jichu a jest-li dobře vařený, jídá se s chutí VIERKRIST _3F*
 (12) *žádný nepochybuje, že se skrze podobenství všechno chtivěji poznává VIERKRIST _2V*
 (13) *zboží skrz almužny, když se z víry dávají, se nezmenšuje, ale roste a rozmnožuje ŽALMANŽ XII²⁰*

Sloveso je u našich dokladů tohoto ST vždy v přítomném tvaru (u perfektivních sloves někdy interpretovatelném futurálně), nejčastěji afirmativním, ale vyskytují se rovněž tvary negativní (srov. doklad 13). Ve vyrovnané míře se uplatňují děje akční (11) i neakční (12), čímž se tento typ liší od většiny ostatních ST, kde výrazně dominují děje akční. Nejčastěji se jedná o užití bez modálních sloves; převažují imperfektiva (77 %) nad perfektivy; ve všech případech jde o struktury se subjektem. Vzhledem k všeobecné platnosti propozice je agens nejčastěji univerzální a ve všech našich dokladech je nevyjádřený.

3.3 OBECNÁ MOŽNOST/NEMOŽNOST

Tento ST je představován kontexty vyjadřujícími, že je možné či nemožné nějaký děj vykonávat, propozice tedy vypovídá nikoli o uskutečnění nějakého děje, nýbrž o jeho uskutečnitelnosti, což přispívá k nízké míře prominence agentu. Často je v těchto případech součástí syntaktické struktury modální sloveso *moci*, v jiných případech se ovšem uvedený modální význam uplatňuje i bez tohoto slovesa (takové doklady lze začasť interpretovat také habituálně, příp. v rámci dalších ST). Jedná se o druhý nejčastější ST (v databázi je zastoupen 17 % dokladů), vyskytuje se v textech různých

20 Tento doklad je možné interpretovat nejen deagentně, nýbrž také spontánnostně.

žánrů, ovšem za pozornost stojí, že se první doklady v našich datech vyskytují až v 2. polovině 15. stol. Příklady:

- (14) *jaký nejlepší způsob jest, kterým nejužitečnější bolestný Kristus Pán uctiti se může*
TANNHOR 44
- (15) *lékaři za ukrutné [...] počteni býti nemohou, když ohně aneb železa tu, kdež jiným lékařstvím se nic prospěti nemůže, užívají* SATPOD 30V
- (16) *toto předepsanie jest jakožto dveře, skrze něž vchází se k jiným tajným věcem* ČERHERB 2R
- (17) *dceruška [...] skrze neštovice o pravé oko přišla a měla v oku cink [...], tak že žádná zřetelnice se neviděla* HAMMERKRON 352

U sloves v tomto ST převládá přezens (72 %), do značné míry se však uplatňuje rovněž kondicionál (15 %) a préteritum (11 %). Sloveso je v cca 78 % případech afirmativní (vyjadřuje možnost), v ostatních případech negativní (nemožnost). Jako u jediného ST zde převládají neakční eventualy nad akčními, což je však do velké míry způsobeno lexikalizujícími se užitími (viz níže); převažují slovesa imperfektivní (58 %) nad perfektivními, perfektiiva jsou zde ovšem zastoupena relativně více než u většiny ostatních typů. Agens je v našich dokladech vždy nevyjádřený, z hlediska reference převládá univerzální nad generickým; některé doklady je možné interpretovat i tak, že je agens specifický (nejčastěji jde o mluvčího), zpravidla však ani zde nelze vyloučit možnost interpretace univerzální či generické, srov. doklad (18).

Značnou část dokladů tohoto typu tvoří (podobně jako u ST habituálního) užití, u nichž v průběhu vývoje došlo k lexikalizaci, jedná se o užití se slovesy *nalézati*, *nacházeti* či *vynacházeti*, v nichž vidíme původ dnešních reflexivních sloves s významem „vyskytovat se někde“ (19). Za pozornost dále stojí, že v téměř 14 % dokladů tohoto ST je součástí struktury evaluativní adverbium (20), což může představovat zárodek reflexivní dispoziční konstrukce známé ze současné češtiny (srov. např. Fried, 2007, s. 743–745), na rozdíl od ní se ovšem v těchto dokladech nikdy nevyskytuje proživatelské dativní doplnění a téměř vždy je zde přítomné modální sloveso *moci*.

- (18) *to jest, co o životu pátera Albrechta [...] dověděti se mohlo, a tuto ode mě [...] sepsáno [...]* jest TANNCHAN 158
- (19) *v každé věci ze čtyř živluov složené [...] toto tré se nalézá: totižto bytnost, moc a skutek díela* ČERHERB 1R
- (20) *hora jest [...] dosti vysoká, ale ne tak příkrá, aby se na ní snadně vylezti, ano i s vozem až na vrch vyjeti nemohlo* TANNHOR 48

3.4 INSTRUKCE/NÁVODY

V rámci tohoto ST jsou vyjadřovány instrukce, resp. návod, jak má člověk postupovat při nějaké činnosti. Ve většině případů jde o strukturu bez modálního slovesa (příklad 21), relativně hojně (29 %) se však uplatňuje sloveso *míti* (22), okrajově pak slovesa *musiti* a *moci*. Kromě vlastní instrukce může mít kontext též podobu přímé i nepřímé otázky (23). Tento typ představuje cca 11 % dokladů RDK, jeho užívání je přitom

výrazně vázáno na žánr textu: vyskytuje se zejména v textech instruktážního charakteru, jako jsou různé příručky či učebnice, lékařské texty, kuchařky apod.

- (21) *nevychází-li pak genitivus o mnohých na ů neb na ův, neklade se nad u žádného znamení ŠTEJŽÁČ 89*
- (22) *[při běhavce] zprvu nemá se hned tok břicha a střev zastaviti, zvláště kdyby škaredé flusy žluté aneb černé sly VOČEHMOR F7V*
- (23) *kerak se kuřata v černý jíšce dělají KUCHKOŠ 128*

Téměř ve všech našich dokladech (99 %) je sloveso v prezentním tvaru, afirmativní formy (86 %) převažují nad negativními; dále z instruktážní sémantiky vyplývá drtivá převaha dějů akčních (96 %). Z hlediska vidu převládají imperfektiva s 80 %; agens je v naprosté většině případů (97 %) nevyjádřený a univerzální (z univerzálnosti vyplývá jeho nízká prominence). Za pozornost stojí ještě sémantika patientu: podobně jako u většiny ST převládá patiens neživotný nad životným, u tohoto typu je však tato převaha mimořádně výrazná (95 %).

3.5 OBECNÁ NUTNOSTNÍ MODALITA

Tento typ slouží k vyjadřování eventualit, které se obecně mají či musejí realizovat, přesněji řečeno jde o vyjadřování toho, že je daná eventualita obecně žádoucí z něčího subjektivního hlediska, že je povinná, objektivně vhodná nebo objektivně nezbytná (nevyhnutelná), svébytnou skupinu (tvořící cca 55 % dokladů) přitom představují právní předpisy, v nichž jsou vyjadřovány eventuality, jež je třeba realizovat na základě autority práva. Tento ST má sémanticky relativně blízko k ST instrukce/návody, který se však od něj odlišuje vztazením modální platnosti k záměru agentu (instrukce nepojmenovávají děj obecně žádoucí, nýbrž takový, který je třeba dělat tehdy, pokud je záměrem agentu vykonat nějakou činnost). Tento ST představuje cca 10 % dokladů RDK; podtyp právních předpisů je omezen na texty právní povahy, u ostatních případů nejsou registrována žánrová omezení. Příklady:

- (24) *kterýžto rok ačkoliv [...] se klade za rok založení města [...], však se to má rozuměti za rok prvních zakladatelův [...] v těchto místech osazení HAMMERKRON 5*
- (25) *sám nechceš, a moha přijímati [...], a děťátku žádáš, aby se podávalo NAUČROD 94V*
- (26) *jiezdnyým nemá se vejše platiti na měsíc [...] než deset zlatých rýnských ARTSNĚM1532 10*
- (27) *kromě výpros, k kterýmž se žádný ani skrze many ani skrze komorníka dvorského [...] nepohánie VŠEHK 12r*

Prezentní tvary zde převládají z dosud popsaných ST nejméně (64 %), v téměř třetině případů se uplatňuje kondicionál (téměř vždy podmíněný užitím spojky *aby*, viz níže),²¹ okrajově pak préteritum. Většinou se jedná o doklady bez modálního slovesa

²¹ Pokud u kondicionálových dokladů nejde o užití po spojkce *aby*, jedná se o užití s modálním slovesem *míti*.

(59 %), v 37 % se uplatňuje sloveso *míti*, pouze ve 3 % sloveso *musiti*. Doklady bez modálního slovesa mají zpravidla podobu závislé klauze uvozené spojkou *aby* (typicky po slovesech žádání či rozkazování, srov. 25), výjimkou je podtyp právních předpisů, kde se uplatňují struktury bez modálních sloves i mimo tyto klauze (27). Afirmativní tvary jsou zastoupeny 80 %; podobně jako u předchozího ST výrazně převládají akční děje (92 %); imperfektiva převažují (77 %) nad perfektivy. V 92 % je agens generický (jde o výraznou odlišnost oproti ST instrukce/návody, kde se jedná zpravidla o agens univerzální), v 91 % je nevyjádřený (ve zbývajících případech je k vyjádření agentu užito předložek *skrze* a *od*, srov. 27).

3.6 HYPOTETICKÁ OKOLNOST

Poslední ST první skupiny představují kontexty, v nichž jsou vyjadřovány okolnosti jiných obecně pojatých dějů, pokud tyto okolnosti nemají reálnou, nýbrž hypotetickou modalitu. Ze sémantického hlediska mají tyto hypotetické okolnosti podobu určení v širokém smyslu podmínkových (28–29), atributivních (30) či účelových (31), přičemž se mohou vztahovat k dějům odpovídajícím kterémukoli z předchozích ST, zejména k dějům s obecnou nutností modalitou (28), obecným zákonitostem (30), instrukcím (29) či dějům habituálním (31). Tento ST je reprezentován cca 12 % dokladů a doložen v textech z různých žánrů, výrazněji jsou zastoupeny texty právníkové, kde okolnostní určení slouží k přesnější formulaci právních předpisů (srov. odd. 3.5).

- (28) *pokudž by se to shledalo, že by soldát po takové přístné záповědi vždy předce [...] víceji, než mu náleží [...], vypresoval, toho satisfacti a vynahrazení [...]* státi se má ARTSNĚM 1683–4 7
- (29) *veliká litera nemá se psáti, leč [...] když se má nějakým slovem něco obzvláštějšího vyznamenati* ŠTEJŽÁČ 99–100
- (30) *skrze podobenství [...] to, co se s nějakou těžkostí hledalo, daleko příjemněji tak se nachází* VIERKRIST _2v
- (31) *v podobenství mluví Kristus Pán, aby se děleji v paměti mělo, co se praví* VIERKRIST _2v

U sloves opět převládají tvary přítomní, ovšem méně než u předchozích ST (pouze 51 %), hojně je zastoupen též kondicionál (39 %; u účelových určení po spojce *aby*, u ostatních podtypů bez této spojky, v obou případech užití kondicionálu odráží uvedenou hypotetickou modalitu) a uplatňuje se rovněž préteritum (9 %). Výrazně převládají formy afirmativní (95 %), nejčastěji bez modálního slovesa (92 %); v 89 % případů je vyjadřován akční děj; imperfektiva převažují nad perfektivy relativně nevýrazně (61 %). Agens je nejčastěji generický, méně často univerzální, v 99 % případů je nevyjádřený.

3.7 METATEXT

První ST druhé skupiny je funkčně i formálně dosti vyhraněný, jedná se o taková vyjádření, která se svým významem vztahují k obsahu nějakého textu nebo jeho části. Lze

rozlišit tři relativně svébytné podtypy: podtyp strukturační, jehož funkcí je strukturovat text, respektive signalizovat počátek či konec textu nebo jeho části (32),²² podtyp interně odkazující, sloužící k odkazu na jiné místo v aktuálním textu, příp. na celý tento text (33), a konečně podtyp externě odkazující, v němž se odkazuje na jiný text (34). Agens děje, referující nejčastěji k autorovi (příp. též k recipientovi) příslušného textu, má velmi nízkou prominenci, protože komunikační funkcí je v těchto případech vyjadřovat se k obsahu daného textu, nikoli k jeho autorovi či recipientovi ani k jejich činnosti. V naší databázi je tento typ reprezentován cca 13 % dokladů, jedná se tedy celkově o třetí nejvíce zastoupený ST, z typů druhé skupiny jde přitom o ST zřetelně nejčastější. Za pozornost dále stojí, že je to jediný ST, u něhož se v chronologickém horizontu snižuje počet dokladů, což je způsobeno především ústupem podtypu strukturačního, který je v našem materiálu doložen v 15. století 17 doklady, v 16. století již jen 6 doklady a v 17. století pouhým jediným dokladem.

- (32) *skonává se čtvrtá stránka těchto knih a počíná se pátá a poslednie těchto knih*
LÉKRHAZ 177
- (33) *tomu každému o tůž a takovou pokutu [...] (jakž o pokutách svrchu se píše) bude moci*
[...] *hledíno býti ZŘÍZRUč 4r*
- (34) *pokuty na nekající připravené k těmuž [tj. větru] se také v Písmě přirovnávají*
MITISPOV B2r

Co se týče slovesných tvarů, u podtypu strukturačního a u externích odkazů se uplatňuje téměř vždy prézens, jiná je situace u odkazů interních, kde se kromě (dominantního) prézentu vyskytuje rovněž futurum pro odkazování doprava (pro odkaz doleva je kromě toho ojediněle užito préteritum).²³ V 99 % jde o užití bez pomocných sloves, stejnou míru dominance vykazují tvary afirmativní nad negativními; v 95 % případů se jedná o akční děje, výrazná je rovněž převaha imperfektiv (93 %). Za pozornost stojí u tohoto ST relativně omezené lexikální obsazení: u interních a externích odkazů převládají slovesa pojmenovávající produkci textu (nejčastěji *psáti*, dále *vypisovati*, *klásti*, *pokládati* apod.), případně jeho recepci (*čísti*, srov. 35);²⁴ u podtypu strukturačního výrazně převládá sloveso *počínati*, méně je zastoupeno sloveso *skonávati*, příp. opět slovesa pojmenovávající produkci textu (zvláště u tohoto podtypu jde evidentně o ustálená, formulaická vyjádření). Agens je v 99 % případů nevyjádřený, u interních odkazů a strukturačního podtypu referuje vždy k mluvčímu (resp. autorovi), u externích odkazů je situace složitější: v 71 % případů jde o agens specifický

22 K nejednoznačné interpretaci velké části struktur odpovídajících tomuto podtypu viz Pergler (2014, s. 39).

23 Relativní pozice části textu, na kterou se odkazuje, je někdy u interních odkazů signalizována také pomocí adverbí jako *svrchu* (pro odkaz doleva, srov. 33) nebo *doleji* či *nížejí* (pro odkaz doprava). Někdy je přítomno i adverbialní určení explicitně tematizující celý text, např. *v tomto spisu*, *v tomto svolení*.

24 Případy se slovesem *čísti* lze interpretovat rovněž v rámci ST obecná možnost (viz 3.3), svou komunikační funkcí ovšem zcela odpovídají i ST metatext.

(autor/autoři textu, na něž se odkazuje), v 19 % generický (pokud jde o odkaz na otevřenou množinu textů, srov. 36),²⁵ při užití slovesa *čísti* se pak jedná o agens univerzální (35). V souvislosti s tímto ST je třeba zmínit ještě problematiku slovosledu, jedná se totiž o jediný ST, u něž převládá slovosled VS nad slovosledem SV (především zásluhou strukturačního podtypu, srov. 32); s tím souvisí rovněž výrazně vyšší podíl dokladů s kontextově nezapojeným²⁶ subjektem (81 % z dokladů majících subjekt), než je obvyklé u většiny ostatních typů.

- (35) *nebo se čte v první knize Mojžišově, v třetí kapitole, kterak Adam a Eva [...] ovotce jedli DOBŘEVĚNÍK 10r-v*
 (36) *páter Chanovský byl muž takový, jací byli svatí, o kterých se zmínka v historiích činí TANNCHAN 154*

3.8 PRAGMATICKÁ NEPŘÍMOST

Tento ST je charakteristický specifickým agentem, který je sice známý i komunikačně důležitý, ovšem z pragmatických důvodů není vyjádřen. Může jít přitom o snahu o zdvořilost (typicky je-li agentem adresát, srov. 37), skromnost (resp. upožadění vlastní osoby, není-li žádoucí její výrazná tematizace, srov. 38), případně jinak motivovanou snahu o vyhnutí se pojmenování třetí osoby (39).²⁷ V některých případech nejde přímo o nevyjádření agentu, nýbrž pouze o jeho vyjádření v méně prominentní syntaktické pozici, než je subjekt (40). Tento ST je možné identifikovat u cca 3 % dokladů,²⁸ vyskytuje se přitom především v textech politických, politicko-právních a v korespondenci.

- (37) *prosím, že na to neráčíte zapomínati, aby se to vykonati mohlo tak, jakž ste mi, Vaše Milosti, oznámili ráčili LISTDOROTA I'1r*
 (38) *k [...] opatření a vzdělání toho, co by k veřejné obraně země platné bylo, nemalých outrat a nákladův se potřebuje ARTSNĚM1683-4 50*
 (39) *o to usilováno bylo, aby [...] pod způsobem potrestání některých osob, jímž se vina přičítá, mnoho tisíc nevinného lidu zahlazeno bylo FRIDROZ B2v*
 (40) *což když se (jakž nepochybujeme) od Jeho Milosti královské stane a vykoná, tehdy [...] korunování [...] se [...] vykoná ARTSNĚM1611 5-6*

25 Tyto případy lze interpretovat i v rámci ST habituálnost.

26 K pojmu kontextová zapojenost viz Sgall et al. (1980).

27 V dokladu (39) je agentem autora politická protistrana (jde o doklad z politického prohlášení), kterou RDK umožňuje nejmenovat. Se stejnou pragmatickou funkcí je v tomto dokladu použito také opisné pasivum.

28 K těmto 3 % řadíme pouze takové doklady, v nichž je uvedená pragmatická funkce zcela jasně patrná. Je ale zřejmé, že se podobná motivace může vyskytovat i u řady dokladů dalších, u kterých ji lze prokazovat obtížněji (zvláště jde o doklady interpretované v rámci ST popsaných v 3.10 a 3.11).

Na rozdíl od všech dosud probraných ST nepřevládá u tohoto typu prézens: ten je doložen u 39 % dokladů, stejně četně je zastoupen kondicionál, což lze vysvětlit kompatibilitou kondicionálu s pragmatickým významem nepřímosti (méně často je doloženo préteritum, okrajově prezentní tvar s futurální interpretací). Podobně je možné vysvětlit i ze všech ST nejvyšší míru zastoupení dokladů s modálními slovesy (44 %; nejčastěji *moci, míti*), neboť modální slovesa rovněž přispívají k nepřímosti vyjadřování (srov. 37). Tvary sloves jsou v 89 % případů afirmativní, v 72 % se jedná o akční děje. Jde o jediný ST, u kterého převládají perfektiva (56 %) nad imperfektivy; za pozornost stojí rovněž úplná absence dokladů se slovosledem VS (ačkoli je subjekt ve třetině případů kontextově nezapojený). Agens je vždy specifický, často jím bývá adresát nebo mluvčí.

3.9 PERFORMATIVNOST

K tomuto ST řadíme doklady s performativním významem (41), přičemž předpokládáme, že užití RDK je zde motivováno zvýšenou prominencí samotného děje (na úkor jeho agentního participantu), která z performativnosti vyplývá. Sloveso přitom často tematizuje komunikační akt (42), v cca polovině dokladů se jedná o právní rozhodnutí (43). Tento ST je reprezentován pouhými 2 % dokladů, jde tedy o typ nejméně zastoupený; vzhledem ke zmíněnému podílu právních rozhodnutí se vyskytuje nejčastěji v textech právní povahy.

- (41) *s nějakým zdálením stehu od steha [...], a to rozměřiti ostavuje se opatrnosti lékařově LÉKRHAZ 8*
- (42) *co pak [...] z vlasti své se [...] projeti nemáme? Ne k tomu se tuto vede [...]. Ale štrafují se ti, kteří nečasně a všetečně na vandr se vydávají JESOHLÁŠ D1R*
- (43) *k sčítání pak takových domův [...] Jan Kyrchmeyr z Reychvic [...] se nařizuje ARTSNĚM1611 12-13*

Svémi formálními a významovými rysy je tento ST relativně homogenní: v našich dokladech je sloveso vždy v prezentu, afirmativní, imperfektivní a vyjadřuje akční děj, nikdy se neuplatňují modální slovesa. Rovnoměrně je zastoupena 3. osoba singuláru i plurálu (není tedy v našem materiálu doloženo užití 2. osoby, které se v souvislosti s performativním užitím RDK notoricky uvádí pro češtinu současnou, srov. např. MČ III, s. 240). Agens je zpravidla nevyjádřený a referuje k mluvčímu, funkčně i formálně se nicméně performativům vyjadřujícím právní rozhodnutí blíží i doklad (44), kde je agens vyjádřen a k mluvčímu nereferuje (spíše než o vlastní performativ se zde tedy jedná o tematizaci performativního aktu třetí osoby). Z hlediska vlastností patientu stojí za pozornost, že v 42 % dokladů je patientem člověk, což je výrazně více než u všech ostatních ST, kde jsou doklady s lidským patientem zastoupeny zpravidla pouze jednotkami procent.

- (44) *Pražané [...] od jeho milosti císařské přitom (aby proti jich právům [...] překážka se nedála [...]) také se zůstavují ARTSNĚM1575 A3v*

3.10 PROMINENCE PATIENTU

Z dokladů, které neodpovídají žádnému z dosud popsaných ST, lze vyčlenit případy, u nichž je užití RDK motivováno relativně vysokou mírou prominencí pacientu (vyšší, než má agens). Kritérií, z nichž lze tuto míru vyvozovat, existuje v literatuře celá řada (srov. např. Myhill, 1997, s. 804n),²⁹ zde budeme za signál vysoké prominencí pacientu považovat jeho kontextovou zapojenost. K tomuto ST řadíme cca 5 % dokladů. S vysokou prominencí pacientu souvisí skutečnost, že je *patiens* ve značné části případů (48 %) vyjádřen zájmenem, případně ponechán nevyjádřený, v rozporu s ním ovšem je, že pouze v 7 % dokladů je pacientem člověk, neboť vysokou mírou prominencí bývají v diskurzu charakteristické především výrazy s rysem [+ human].³⁰ Velmi nízké zastoupení lidských pacientů je přitom charakteristické pro všechny ST RDK kromě typu performativního. Příklady:

- (45) *poněvadž dotčený chrám Boží ve jménu sv. Kříže se zakládal, [...] vložené jsou do [...] základu reliquie [...] sv. Eustachya* TANNHOR 57
 (46) *ne všech ještě svých příhod sem dotýkal, [...] na díle, že sem, k jakému by se to jiným vzdělání oznamovalo, nevěděl* KOMLAB 191
 (47) *když se to rozhlásilo po horách jůdských, všickni [...] skládali to v srdci svém* ŠTĚPHLAS 2

Pokud jde o slovesné tvary, jeví se tento ST relativně pestře: *prézens* i *préteritum* jsou zastoupeny po 31 % (podíl *préterita* je zde nejvyšší ze všech ST, podíl *prézentu* naopak nejnižší), *kondicionál* 17 %, *futurum* 14 %, další případy jsou okrajové. V 86 % jde o tvary *afirmativní*, zpravidla se neuplatňují *modální slovesa*, v 76 % je vyjadřován *akční děj*. S 62 % převažují *slovesa imperfektivní*, což představuje (po relativně nízkém doložení tohoto ST a po konstatovaném nízkém zastoupení lidských pacientů) další signál, že RDK není zcela *prototypickým prostředkem sloužícím k fokalizaci pacientu*.³¹ Agens je u tohoto ST zpravidla *specifický* (45) a v řadě případů referuje k *mluvčímu* (46)³² (za *generický by snad bylo lze považovat agens jen v dokladu* (47), kde je vyjadřován *nehabituální děj vykonaný kolektivně širokou množinou agentů, definovanou pouze příslušností k danému území*).

29 Myhill (1997) v této souvislosti používá termín *topikalita*.

30 Srov. Myhill (1997, s. 804–805). Jak autor uvádí, lze u pasivních konstrukcí kroslingvistiky předpokládat spíše *patiens* [+ human] než [- human], což ovšem evidentně není případ české RDK.

31 S *prototypickou fokalizací pacientu* je kompatibilní spíše *perfektivní vid*, neboť má-li v dané propozici nejvyšší prominenci *patiens*, je *děj vyjádřený slovesem komunikačně relevantní především z hlediska svého efektu na tento patiens*, tj. z hlediska svého výsledku, nikoli průběhu, čemuž v češtině nejlépe odpovídá právě *perfektivum*, charakteristické „zaměřením děje k určitému bodu uzavírajícímu jeho průběh“ (MČ II, s. 181). K souvislosti mezi videm a prominencí pacientu dále srov. např. Fried (2006).

32 Doklady typu (46) se některými svými rysy blíží *metatextovému ST*. Liší se ovšem od něj tím, že neodkazují k obsahu existujícího textu.

3.11 PROSTÁ DEFOKALIZACE

Poslední ST představují užití vyjadřující děj bez obecné platnosti, která nemají kontextově zapojený *patiens* a která nelze přímo řadit k některému z ostatních zde popsaných ST. Předpokládáme, že užití RDK je zde motivováno tím, že *agens* není z komunikačního hlediska důležitý, tj. že se v těchto kontextech jedná primárně o vyjádření skutečnosti, že dochází/došlo k vykonání děje, nikoli toho, kdo konkrétně tento děj koná/konal. *Agens* je přitom ve většině případů z kontextu jasně identifikovatelný (jako v dokladech (48)–(49)), o *agens* neznámý jde jen v cca 13 % případů (50). Tento ST je reprezentován 7 % dokladů RDK, s jeho relativní funkční nevyhraněností souvisí skutečnost, že lze u většiny dokladů konstatovat blízkost k dalším ST ((48) se tak např. blíží habituálnímu typu, (49) pak typu obecná možnost, přičemž tu nelze vyloučit ani snahu o pragmatickou nepřímou).

- (48) *i plésání sem při poslouchajících i slzy spatřil, když se aneb o milosrdenství Božím aneb o lidské nevděčnosti mluvílo* KOMLAB 324
 (49) *nebo se může Vaší knížecí Milosti oznámiti, že byla (snad) ještě panna abatyše dobré paměti neumřela* LISTVORŠILA I'ir
 (50) *od té doby i hned ještě v ty zlé časy pobožnost se na to místo začala a processí [...] vedené [...] bývaly* TANNHOR 56

V 49 % případů je sloveso v *prézentu*, hojně zastoupeno je rovněž *préteritum* (27 %) a *kondicionál* (20 %). Výrazně převládají tvary *afirmativní* (91 %), v 78 % případů jde o *akční děj*, *imperpektiva* převažují (71 %) nad *perfektivy*. V 80 % se neuplatňují *modální slovesa*, v ostatních případech jsou zastoupena slovesa *míti*, *moci*, *musiti* i *chtíti*. *Agens* je ve většině případů *specifický*, v 44 % přitom referuje k *mluvčímu* (srov. doklad (49)); za *generický* by snad bylo možné pokládat *agens* v dokladech typu (50), nicméně striktně vzato zde nejde o otevřenou množinu osob (podobně jako v dokladu (47)). V 96 % případů je *agens* *nevyjádřený*.

3.12 SHRNUÍ & CHRONOLOGIE

Shrneme-li popsané ST z hlediska jednotlivých zkoumaných vlastností, můžeme konstatovat, že u různých rysů existuje mezi ST různá míra podobnosti, u většiny rysů přitom lze identifikovat společné tendence, které se ovšem v jednotlivých ST projevují do různé míry. Relativně homogenní jsou především rysy *osoby* a *čísla* (zřetelně převládá 3. sg. nad 3. pl., výjimkou je ST *performativ*, kde jsou obě možnosti vyrovnané), *přítomnosti subjektu* (převaha struktur se subjektem, u obecných zákonitostí 100%)³³ a *sémantiky patientu* (s výjimkou *performativů* jasně převládá *neživotný* nad *životným*, resp. *lidským*). Společná tendence se výrazně ukazuje rovněž v *nepřítomnosti negace* (převaha *afirmativních dokladů* se u ST pohybuje v rozmezí od 78 % u ST *obecná (ne)možnost* po 100 % u *performativů*) či v *případě nevyjádřování agentu* (od

³³ 100% je tato převaha též u ST *prominence patientu*, v tomto případě ale vychází přímo z definice.

87 % u habituálnosti po 100 % u obecných zákonitostí a možností), méně výrazně se ukazuje v nepřítomnosti modálních sloves (u řady ST více než 90 %, u jiných typů jen kolem 60 %).

Zajímavé rozdíly je možné pozorovat u slovosledu a kontextové zapojenosti pacientu (zpravidla jasně převládá pořadí SV, u ST metatext je tomu však naopak; podobná je situace u kontextové zapojenosti, kde se ST metatext od většiny ostatních ST odlišuje převahou pacientu nezapojeného) a také akčnosti děje (většinou výrazně převládají akční děje, jinak je tomu u ST obecná zákonitost a obecná možnost/nemožnost). Ještě heterogennější je situace u slovesného vidu (s výjimkou ST pragmatická nepřímost převládají imperfektiva, ovšem míra této převahy se pohybuje od 58 % u obecné (ne)možnosti po 100 % u performativů) a způsobu/času (nejčastější kategorií je prézens, ovšem míra jeho zastoupení osciluje v širokém rozmezí 31–100 %). Největší rozdíly pak dle očekávání vykazují rys reference agentu, na základě něž lze, jak již bylo zmíněno úvodem, rozdělit jednotlivé ST do dvou skupin: u ST první skupiny převládá agens generický (např. habituálnost) či univerzální (zejména návody/instrukce), u druhé skupiny agens specifický, přičemž výrazné zastoupení vykazují agens referující k mluvčímu.

Chronologickou distribuci ST shrnuje následující tabulka, v níž jsou uvedeny jednak absolutní počty, jednak relativní frekvence ST v jednotlivých obdobích³⁴ (vzhledem k poměrně nízkým počtům zvláště u některých ST, jakož i vzhledem ke zmíněné neostrosti hranic mezi ST je pochopitelně třeba uvedené údaje interpretovat spíše jako orientační).

Z tabulky se zdá, že v celkovém pohledu nelze pro dané období mluvit o nijak přímočarém vývoji, přesto je však možné si všimnout několika zajímavých skutečností, které se kromě očekávaného nárůstu celkové frekvence RDK (k jeho interpretaci srov. pozn. 16) týkají rovněž vývoje distribuce jednotlivých ST. Zde stojí za pozornost především již zmíněný ústup ST metatext, který v 1. polovině 15. století reprezentoval více než 27 % dokladů, zatímco v druhé polovině zkoumaného období se pohyboval jen okolo 7 %. Ostatní ST druhé skupiny přitom vykazují v čase spíše relativní nárůst, a to zvláště až v 17. století. Za zmínku stojí rovněž distribuce ST obecná (ne)možnost: přestože jde o celkově druhý nejfrekventovanější typ, nemáme pro něj v databázi žádné doklady z 1. poloviny 15. století.

4. ZÁVĚR

Cílem našeho výzkumu bylo přispět k poznání toho, jak se reflexivní deagentní konstrukce užívala ve starších fázích vývoje češtiny, v článku jsme proto podali popis jednotlivých typů kontextů (situačních typů), v nichž se tato konstrukce uplatňovala v textech pocházejících z 15.–17. století. Tyto situační typy byly charakterizovány z hlediska jednotlivých formálních i významových rysů týkajících se slovesa, agentu, pacientu i konstrukce jako celku; zabývali jsme se přitom i otázkou, čím je

³⁴ Procentuální údaje tedy vyjadřují, jaký je podíl daného ST na celkovém množství dokladů RDK z daného půlstoletí.

Typy	15. stol. (1)	15. stol. (2)	16. stol. (1)	16. stol. (2)	17. stol. (1)	17. stol. (2)	Celkem
Habituálnost	7 15,90 %	15 15,60 %	30 29,70 %	19 15,00 %	26 23,60 %	20 12,20 %	117 18,20 %
Obecná zákonitost	3 6,80 %	3 3,10 %	1 1,00 %	2 1,60 %	8 7,30 %	5 3,00 %	22 3,40 %
Obecná (ne) možnost	0 0,00 %	9 9,40 %	17 16,80 %	27 21,30 %	14 12,70 %	42 25,60 %	109 17,00 %
Instrukce/návody	4 9,10 %	0 0,00 %	9 8,90 %	25 19,70 %	0 0,00 %	31 18,90 %	69 10,70 %
Obec. nutn. modalita	5 11,40 %	28 29,20 %	6 5,90 %	7 5,50 %	8 7,30 %	10 6,10 %	64 10,00 %
Hypotetická okolnost	7 15,90 %	14 14,60 %	7 6,90 %	19 15,00 %	8 7,30 %	19 11,60 %	74 11,50 %
Metatext	12 27,30 %	22 22,90 %	20 19,80 %	9 7,10 %	8 7,30 %	12 7,30 %	83 12,90 %
Pragmat. nepřímost	0 0,00 %	0 0,00 %	1 1,00 %	3 2,40 %	10 9,10 %	4 2,40 %	18 2,80 %
Performativ	2 4,50 %	0 0,00 %	2 2,00 %	1 0,80 %	4 3,60 %	3 1,80 %	12 1,90 %
Prominence patientu	1 2,30 %	0 0,00 %	4 4,00 %	3 2,40 %	10 9,10 %	11 6,70 %	29 4,50 %
Prostá defokalizace	3 6,80 %	5 5,20 %	4 4,00 %	12 9,40 %	14 12,70 %	7 4,30 %	45 7,00 %
Celkem	44	96	101	127	110	164	642

v uvedených kontextech užití RDK motivováno — u ST první skupiny vyplývá nízká míra prominence agentu především z jeho generičnosti, případně z toho, že může být agentem kdokoli (univerzální agens), u typů druhé skupiny bývá sice agens specifický, nicméně buď není z komunikačního hlediska důležitý (pozornost je soustředěna na samotný děj nebo na jeho patiens), nebo je záměrem mluvčího se z pragmatických důvodů vyhnout jeho pojmenování (příp. jen jeho pojmenování v prominentní syntaktické pozici).

Podaný popis situačních typů, v nichž se RDK v 15.–17. století užívala, může představovat východisko pro navazující výzkum, který by porovnal funkční distribuci této konstrukce s fungováním deagentních konstrukcí dalších,³⁵ jako jsou zejm. opisné pasivum, transponovaná užití různých forem kategorie osoby (srov. pozn. 12) či konstrukce slovesa *býti* s infinitivem, případně který by její užívání porovnal se situací v dalších (předcházejících i následujících) fázích vývoje češtiny, aby mohl být v co největší úplnosti popsán její diachronní funkční vývoj (a tím ověřeny v úvodu zmíněné hypotézy o něm).³⁶

NESTANDARDNÍ ZKRATKY PRAMENŮ

ARTSNĚM: Artikulové sněmu království českého (datece je součástí přísl. zkratky)	KUCHKOŠ: Evermod Košetický, Kniha kuchařská (2. pol. 17. stol.)
ČERNÝMOR1506: Jan Černý, Spis o nemocech morních, kterak se mají lidé chovati před tím i po tom času (1506)	LISTANNA: Listy Anny z Litoměřic, abatyše kláštera v Panenském Týnci (1567–1586)
DIVDĚV: Div veliký a pravdivý při jedné sprostné děvečce sedlské... (1612)	LISTDOROTA: Listy Doroty z Krumlova, abatyše kláštera v Panenském Týnci (1550–1553)
DOBŘEVĚNÍK: Věnik fíkový, to jest zastření aneb výmluva všelikého opilce..., přel. Václav Dobřenský (1588)	LISTVORŠILA: Listy Voršily Tachovské z Tachova, abatyše kláštera v Panenském Týnci (1601–1609)
FRIDROZ: Fridrich Falcký, Otevřené rozepsání, proč jsme korunu království českého ... na sebe přijali (1619)	MRTISPov: Augustýn Mitis, Kázání o povětrí (1619)
GOERLARITH: Jiří Goerl z Goerlštejna, Arithmetica (1577)	NOVINYDVOJE: Dvoje noviny. První: co se v městě Losanně ... stalo. Druhé: z Frankrejchu, jaká příhoda stala se v městě Nantia... (1589)
HAMMERKRON: Jan Florián Hammerschmidt, Historie klatovská (1699)	NOVINYSTRAŠ: Noviny strašlivé o žalostivé a hrozné záhubě ... u města Opavy (1574)
JESOHLÁŠ: Jan Jesenský, K jich milostem stavům ... z strany vzdělání a vyzdvižení akademie pražské ... učiněné ohlášení (1619)	SATPOD: Chlouba podagry, přel. Jiří Karolides z Karlšperka (1597)
	SILVSEN: Enea Silvia poety o štěstí i divný i užitečný sen, přel. Mikuláš Konáč z Hodiškova (1516)

35 V podobném smyslu, jako porovnává fungování různých deagentních konstrukcí Sansò (2006).

36 Již na základě zde prezentované analýzy se nicméně zdá, že zkoumaný materiál příliš nepodporuje Štichovu hypotézu o funkční synonymii RDK s opisným pasivem, neboť ukazuje, že už v 15.–17. století se u RDK dominantně uplatňoval všeobecný (tj. generický či univerzální) agens, což Šticha (1988, s. 23) pokládá za určující rys této konstrukce až od doby kolem přelomu 19. a 20. století.

ŠTĚPHLAS: Petr Štěpán z Týnce, Vox clamantis in deserto aneb Hlas volajícího na poušti... (1697)

TANNHOR: Matěj Tanner, Hora olivetská (1666)

TANNCHAN: Jan Tanner, Muž apoštolský aneb život a ctnosti ctihodného pátera Albrechta Chanovského... (1680)

TĚŠSTON: Solamen aegrotantium aneb duchovní těšení všem lidem stonajícím (1674)

VOČEHMOR: Jan Vočehovský, Krátkej spis o morové nemoci... (1552)

ZŘÍZRUČ: Zřízení o ručnicích (1524)

ŽALMANŽ: Havel Phaëton Žalanský, O ctných manželkách těhotných a rodičkách křesťanských... (1615)

LITERATURA

- Croft, W., Shyldkrot, H. B., & Kemmer, S. (1987): Diachronic semantic processes in the middle voice. In A. Giacalone Ramat, O. Carruba & G. Bernini (Eds.), *Papers from the 7th International Conference on Historical Linguistics* (s. 179–192). Amsterdam: Benjamins.
- De Smet, H. (2012): The course of actualization. *Language*, 88, 601–633.
- Fried, M. (2004): Czech reflexivization and the invariance principle revisited. *Slavic and East European Journal*, 48, 627–653.
- Fried, M. (2006): Agent back-grounding as a functional domain: Reflexivization and passivization in Czech and Russian. In B. Lyngfelt & T. Solstad (Eds.), *Demoting the Agent: Passive, Middle, and Other Voice Phenomena* (s. 83–109). Amsterdam: John Benjamins.
- Fried, M. (2007): Constructing grammatical meaning: Isomorphism and polysemy in Czech reflexivization. *Studies in Language*, 31, 721–764.
- Fried, M. (2013): Pojem konstrukce v konstrukční gramatice. *Časopis pro moderní filologii*, 95, 9–27.
- Fried, M., & Östman, J.-O. (2004): Construction Grammar: a thumbnail sketch. In M. Fried & J.-O. Östman (Eds.), *Construction Grammar in a cross-language perspective* (s. 11–86). Amsterdam: John Benjamins.
- Geniušienė, E. (1987): *The Typology of Reflexives*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Giacalone Ramat, A., & Sansò, A. (2011): From passive to impersonal: A case study from Italian and its implications. In: A. Malchukov & A. Siewierska (Eds.), *Impersonal Constructions: A Cross-linguistic Perspective* (s. 189–228). Amsterdam: John Benjamins.
- Grepl, M. (1973): Deagentnost a pasívum v slovanských jazycích. In: B. Havránek (Ed.), *Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě* (s. 141–149). Praha: Academia.
- Haspelmath, M. (1990): The grammaticization of passive morphology. *Studies in Language*, 14, 25–72.
- Haspelmath, M. (1998): Does grammaticalization need reanalysis? *Studies in Language*, 22, 49–85.
- Haspelmath, M. (1999): Why is grammaticalization irreversible? *Linguistics*, 37, 1043–1068.
- Haspelmath, M. (2003): The geometry of grammatical meaning: Semantic maps and cross-linguistic comparison. In M. Tomasello (Ed.), *The New Psychology of Language* (s. 211–242). Mahwah NJ: Lawrence Erlbaum.
- Havránek, B. (1928): *Genera verbi v slovanských jazycích*. Díl I. Praha: Královská česká společnost nauk.
- Himmelman, N. P. (2004): Lexicalization and grammaticalization: Opposite or orthogonal? In: W. Bisang, N. P. Himmelman & B. Wiemer (Eds.), *What Makes Grammaticalization? A Look from Its Fringes and Its Components* (s. 21–42). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Hopper, P. J., & Thompson, S. A. (1980): Transitivity in grammar and discourse. *Language*, 56, 251–299.
- Hopper, P. J., & Traugott, E. C. (2003): *Grammaticalization*. 2. vyd. Cambridge: Cambridge University Press.

- Hudousková, A. (2009): Dvě funkce klitiky se: různé, a přece stejné. *Slovo a slovesnost*, 70, 295–304.
- Kemmer, S. (1993): *The Middle Voice*. Amsterdam: John Benjamins.
- Kopečný, F. (1954): Pasívum, reflexivní forma slovesná a reflexivní sloveso. In: J. Bělič, M. Dokulil, K. Horálek & A. Jedlička (Eds.), *Studie a práce lingvistické I: K šedesátým narozeninám akademika Bohuslava Havránka* (s. 224–247). Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Kopečný, F. (1958): *Základy české skladby*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Nejedlý, P. et al. (2012). *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Cit. 5. 5. 2017. Dostupné z: <<https://madla.ujc.cas.cz/>>.
- MČ II: Komárek, M., Kořenský, J. & Petr, J. et al. (1986): *Mluvnice češtiny 2: Tvarosloví*. Praha: Academia.
- MČ III: Daneš, F., Grepl, M. & Hlavsa, Z. et al. (1987): *Mluvnice češtiny 3: Skladba*. Praha: Academia.
- Medová, L. (2009): *Reflexive Clitics in the Slavic and Romance Languages: A Comparative View from an Antipassive Perspective* [nepublikovaná disertační práce]. Princeton, NJ: Princeton University.
- Meyer, R. (2010): Reflexive passives and impersonals in North Slavonic languages: A diachronic view. *Russian Linguistics*, 34, 285–306.
- Myhill, J. (1997): Towards a functional typology of agent defocusing. *Linguistics*, 35, 799–844.
- Panevová, J. (1973): Věty se všeobecným konatelem. In V. Barnet et al. (Eds.), *Studia Slavica Pragensia: Akademiku B. Havránkovi k osmdesátinám* (s. 133–44). Praha: UK.
- Panevová, J. (2008): Problémy se slovanským reflexivem. *Slavia*, 77, 153–163.
- Pergler, J. (2014): K funkcím staročeského reflexiva se. *Časopis pro moderní filologii*, 96, 27–41.
- Pergler, J. (2016): K otázce tzv. akuzativního se v češtině: pohled (nejen) diachronní. *Slovo a slovesnost*, 77, 102–122.
- Sansò, A. (2006): Agent defocusing revisited: Passive and impersonal constructions in some European languages. In: W. Abraham & L. Leisiö (Eds.), *Passivization and Typology: Form and Function* (s. 232–273). Philadelphia, PA: John Benjamins.
- Sansò, A. (2011): Grammaticalization and prototype effects: A history of the agentive reflexive passive in Italian. *Folia Linguistica Historica*, 32, 219–251.
- Sgall, P., Hajičová, E., & Buráňová, E. (1980): *Aktuální členění věty v češtině*. Praha: Academia.
- Siewierska, A. (1988): The passive in Slavic. In M. Shibatani (Ed.), *Passive and Voice* (s. 243–289). Amsterdam: John Benjamins.
- Shibatani, M. (1985): Passives and related constructions: A prototype analysis. *Language*, 61, 821–848.
- Staročeský slovník: úvodní stati, soupis pramenů a zkratk* (1968). Praha: Academia.
- Štícha, F. (1988): K vývoji zvrtného pasiva ve spisovné češtině. *Listy filologické*, 111, 22–29.
- Traugott, E. C. (2015): Toward a coherent account of grammatical constructionalization. In: J. Barðdal, E. Smirnova, L. Sommerer & S. Gildea (Eds.), *Diachronic Construction Grammar* (s. 51–80). Amsterdam: John Benjamins.
- Trávníček, F. (1956): *Historická mluvnice česká III: Skladba*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.